

De dodemansaanval

Fort Osowiec, 6 augustus 1915

Nederlandse kranten noemden het de ‘moerassenburcht’, de Russische vesting Osowiec, gelegen niet ver van de grens met Oost-Pruisen.¹ Het fort was omgeven door drassig terrein, wat het moeilijk benaderbaar maakte en daardoor de defensieve kracht versterkte. De Duitsers hadden vanaf maart 1915 geprobeerd het fort te nemen, maar de frontale infanterieaanvallen waren alle met aanzienlijke verliezen stukgelopen op de hardnekkige verdediging. In de zomer van 1915 gaf veldmaarschalk Paul von Hindenburg bevel voor een nieuwe poging. Verder langs het front hadden de Duitsers vorderingen gemaakt, zodat de vesting Osowiec nu als een Russische uitstulping in de Duitse frontlijn lag. Eén Ieper was genoeg.

Een legermacht van zo’n 7000 man was samengebracht om het Russische garnizoen van nog geen 1000 manschappen te overmeesteren. Naast een artilleriebeschieting zou dit keer ook gifgas de Duitse aanval ondersteunen. Dat betekende wel dat de Duitsers afhankelijk werden van de juiste weersomstandigheden: het wachten was op een zacht briesje uit de juiste windrichting, een te stevige wind zou de gifwolk te snel doen verwaaien en als er een kans bestond op draaiende windrichting zou dat de eigen troepen in gevaar brengen. De inzet van gifgas verhoogde het belang van de meteorologische dienst aan het Hoofdkwartier, niet alleen voor de aanvallende partij, maar ook voor de verdedigende: bij een ‘gevaarlijke’ wind werden waarschuwingen afgegeven dat er een verhoogde kans was op een gasaanval.² Toch bleek de weersvoorspelling in de praktijk meer een kunst dan een wetenschap.³

Voor de belegeraars van fort Osowiec werd in de vroege ochtend van vrijdag 6 augustus 1915 aan alle voorwaarden voldaan. De artillerie opende het vuur op de Russische stellingen en de gascilinders werden geopend. Het voordeel van een gasaanval met zorgvuldig opgestelde cilinders was dat het gas zich tot een compacte wolk vormde en de vijand dus geen uitweg bood. Datzelfde effect kon ook wel bereikt worden met door artillerie afgeschoten gasgranaten, maar de daarvoor benodigde houwitsers waren niet altijd in voldoende

¹ Zie bijvoorbeeld de *Utrechtsche Courant*, 25 augustus 1915.

² Zie bijvoorbeeld Adalbert, Prinz zu Preußen, *Mit meinem Batallion im vorderen Graben* (Berlin: Verlag August Scherl, 1917), 68. Prins Adalbert (1884-1948) was de derde zoon van keizer Wilhelm II.

³ L.F. Haber, *The Poisonous Cloud* (Oxford: Clarendon Press, 1986), 29. De heersende weersomstandigheden verklaren waarom de Duitsers rond Ieper het gifgas niet vaak konden gebruiken: de oostenwind die ze nodig hadden, waaide veel minder vaak dan de noordenwind (waar ze niets aan hadden) en de westenwind (die in het voordeel van hun tegenstanders werkte).

hoeveelheden beschikbaar. Logistiek gezien waren de gascilinders veel goedkoper en praktischer.

Een gifgroene wolk van chloorgas en xylylbromidetraangas dreef langzaam in de richting van het fort, onderweg het gras verdorrend en de bomen ontbladerend. De grond lag bezaaid met dode kikkers; vogels vielen dood uit de lucht. De onvoorbereide Russische verdedigers hadden geen schijn van kans: de meeste soldaten hadden geen gasmaskers en moesten zich behelpen met een natte doek of in water of urine gedrenkt stuk ondergoed dat ze om hun neus en mond bonden. De gasaanval bleek bijzonder effectief: het grootste deel van het Russische garnizoen werd door het gif buiten gevecht gesteld. Chloorgas veroorzaakt in eerste instantie tranende ogen, hoesten en braken. Als het gas in contact komt met water in de longen kan het dodelijk zijn en in ieder geval blijvende gezondheidsschade aanrichten.

Toen de kanonnen zwegen en de gaswolk wegtrok, marcheerde de Duitse infanteristen van de 11de Landwehrdivisie in de richting van het fort. Zware tegenstand werd niet meer verwacht. De Duitse soldaten droegen gasmaskers, wat hun veiligheid vergrootte, maar hun zicht belemmerde. Dat beperkte gezichtsvermogen moet de schrik nog groter gemaakt hebben toen ze bij nadering van het fort plotseling werden aangevallen door een honderdtal Russische verdedigers. De 21-jarige tweede luitenant Vladimir Kotlinski had alle manschappen die nog tot actie in staat waren om zich heen verzameld en het bevel tot een bajonetaanval gegeven.

Die aanval kwam voor de Duitsers als een complete verrassing. Niet alleen kwam de tegenaanval zelf geheel onverwacht, maar de hen tegemoet stormende soldaten boden een gruwelijke aanblik. Hun ogen waren rood aangelopen, de windsels die ze om hun gezicht droegen waren doordrenkt met bloed en braaksel, evenals hun uniformen. De strijdkreet die doorgaans werd aangeheven bij een bajonetaanval zal zijn gesmoord in gerochel, gehoest en gebrak. De aanblik van dit aanstormende zombieleger werd de voorste linies van de landweersoldaten te veel. Ze zetten het op een lopen en de paniek zette zich in alle geledingen voort: het Duitse leger sloeg op de vlucht. Het restant van de Russische vestingartillerie joeg hen nog een aantal granaten na.

De overwinning van het Russische levende-dodenleger was niet meer dan een incident en een pyrrhusoverwinning. De dappere luitenant Kotlinski had de aanval nog kunnen opzetten, maar was al niet meer in staat geweest om die te leiden. Die avond bezweek hij aan de door het gas toegebrachte verwondingen. De Russische legerleiding gaf kort daarop bevel het fort met de grond gelijk te maken en de stelling te evacueren. Eind augustus was wat resteerde van de vesting Osowiec in Duitse handen.

Waarom ging een grote Duitse overmacht op de loop voor een honderdtal Russische 'zombies'? In 1915 waren de soldaten nog niet geconditioneerd door griezelfilms; *Das Cabinet des Dr. Caligari* (1920) en *Nosferatu* (1922) waren naoorlogse producties. De gruwelijke aanblik van de met bloed en braaksel besmeurde Russen zal zeker een rol gespeeld hebben, maar waarschijnlijk speelde het gifgas een minstens zo grote rol.

Soldaten van alle nationaliteiten waren doodsbang voor gifgas. De (later in de oorlog) onzichtbare vijand die door uniform en huid heendrong en fatale inwendige schade kon aanrichten werd alom gevreesd en de meeste frontsoldaten kenden de gevolgen. De Amerikaanse kunstenaar John Singer Sargent (1856-1925) gaf met zijn 'Gassed' een aangrijpend beeld van een groep gaslachtoffers, sommige stervend, anderen verblind, allen lijdend.

Het was een tafereel dat Singer Sargent tijdens een frontreis in juli-augustus 1918 had gezien. Een reisgenoot beschreef de omstandigheden:

Na de thee hoorden we dat er op Doullens Road, bij de verbandplaats van het korps in Le Bac-du-Sud [ten zuidwesten van Arras], een flink aantal gasgevallen lagen, dus gingen we erheen. De verbandplaats lag aan de weg en bestond uit een aantal hutten en een paar tenten. Er bleven gasgevallen binnenkomen, in groepjes van een man of zes, begeleid door een ordonnans, precies zoals Sargent ze afbeeldde. Ze zaten of lagen in het gras, het moeten er wel honderden zijn geweest, duidelijk pijn lijdend, vooral, denk ik, aan hun ogen, die bedekt waren met een stuk gaas.⁴

Ook John Singer Sargents schilderij is naoorlogs (1919), maar hij verbeeldde wat menig frontsoldaat met eigen ogen had gezien – en met eigen oren gehoord: het gerochel, het gekreun en het worstelend ademen. ‘We waren allemaal bang voor gas’, erkende een veteraan.⁵ Een Engelse officier deed verslag van een Duitse gifaanval op 2 mei 1915 en het effect dat de naderende gaswolk op zijn manschappen had:

[I]k heb dappere mannen zenuwachtig en ontsteld gezien, maar ik had nog nooit te voren moedige mannen eensklaps bevangen gezien door een paniek, zien rondkijken als angstige, verschrikte dieren, zich zelf en hun plicht vergetend, wegrennen.

⁴ Henry Tonks (1862-1937) in een brief aan Alfred Yockney, dd. 19 maart 1920. Geciteerd op IWM website: <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/23722>

⁵ Gary Sheffield (ed.), *War on the Western Front* (Oxford: Osprey Publishing, 2008), 104.

Goddank liepen ze maar een klein eindje weg en zich herinnerend, dat zij soldaten waren, keerden ze naar hun plaatsen terug.⁶

De Amerikaanse luitenant Hervey Allen (1889-1949) gaf in zijn memoires een uitvoerige beschrijving van de latente angst voor gas onder zijn manschappen en hoe snel die angst omsloeg in algemene paniek als er weer eens alarm werd geslagen. Meestal ging het om een valse alarm, maar die ervaring leidde niet tot een groeiende nonchalance: na elk alarm hulde elke soldaat zich meteen in zijn gasmasker. ‘We zeiden wel voor de grap dat zodra iemand ‘Gas!’ riep, heel Frankrijk zijn gasmasker opzette.’⁷ Tijdens het voorjaarsoffensief in maart 1918 viel het de Duitsers op dat Britse krijgsgevangenen veel van hun uitrustingsstukken dumpten, maar niet hun gasmasker, de SBR (Small Box Respirator).⁸

Een Britse sergeant met zijn SBR

De angst voor gifgas sloeg ook om in woede. Hoewel een blinde haat voor de vijand tijdens de Eerste Wereldoorlog verrassend weinig voorkwam, waren het vooral de Duitsers, die het gifgas in april 1915 als eersten gebruikten, die na een gasaanval de meeste kans op represailles liepen. Een arts in de Indian Medical Service beschreef in april 1915 de eerste gasslachtoffers in zijn dagboek: ‘Zag vergaste manschappen – blauw aangelopen gezichten, naar adem snakkend en stikkend. We haten de Duitsers.’ Die haat werd ook geuit: ‘Ik heb de Tommies nog nooit zo horen vloeken – ik heb zelf nog nooit zo hartgrondig gevloekt. De Canadezen geven geen kwartier – goed bezig!’⁹

⁶ *Het Nieuws van den Dag*, 20 mei 1915.

⁷ Hervey Allen, *Toward the Flame* (New York: Farrar & Rinehart, 1934), 91-3.

⁸ Haber, *The Poisonous Cloud*, 277.

⁹ Malcolm Brown, *The Imperial War Museum Book of the Western Front* (London: Pan Books, 2001), 77, 248.

De oorlogsdichter Wilfred Owen (1893-1918) richtte zijn woede op het Britse thuisfront. In zijn gedicht 'Dulce et decorum est' beschrijft hij een peloton soldaten dat uit de frontlinie terugkeert, maar dan plotseling wordt beschoten met gasgranaten. Bliksemsnel worden de gasmaskers opgezet, maar één man is te laat. Door de kijkgaten van zijn masker moet de dichter machteloos toezien hoe de man een gruwelijke dood sterft: 'Hij stort zich op mij, rochelend, stikkend, verdrinkend.' In de laatste strofe wendt Owen zich dan tot het thuisfront, dat nog maar steeds gelooft in het nobele strijden en sterven voor het vaderland:

If in some smothering dreams, you too could pace
Behind the wagon that we flung him in,
And watch the white eyes writhing in his face,
His hanging face, like a devil's sick of sin;
If you could hear, at every jolt, the blood
Come gargling from the froth-corrupted lungs,
Obscene as cancer, bitter as the cud
Of vile, incurable sores on innocent tongues,—
My friend, you would not tell with such high zest
To children ardent for some desperate glory,
The old Lie: Dulce et decorum est
Pro patria mori.¹⁰

'The poetry is in the pity', schreef Owen in het voorwoord van zijn oorlogsgedichten, die pas na zijn dood verschenen. 'Dulce et decorum est' is een gruwelijk realistisch gedicht, zonder schoonheid, schamperend naar het onwetende thuisfront, maar vol mededogen voor het lot van de onfortuinlijke soldaat.

De Duitse landweersoldaten die in augustus 1915 de vesting Osowiec naderden, zullen voornamelijk spanning, angst en onzekerheid hebben gevoeld. Door de half beslagen kijkgaten in de gasmaskers zagen de plotseling opdoemende Russische aanvallers er nog spookachtiger uit. En landweersoldaten waren oudere soldaten uit de legerreserve en geen ervaren en geharde soldaten.¹¹ De paniek sloeg toe in de voorste linies en toen die wegrenden volgde de rest. Gifgas zou tijdens de oorlog nooit een succesvol wapen worden. En het psychologische effect op de eigen soldaten was daar mede debet aan.

¹⁰ Een prozavertaling: 'Als jij in een verstikkende droom ook maar eens achter de wagen kon lopen waarin we hem gooiden, kijkend naar de witte ogen die kronkelden in zijn gezicht, zijn hangende gezicht, als een duivel die ziek is van zonde; als je bij elke schok het bloed kon horen gorgelen uit de door schuim aangetaste longen, obscene als kanker, bitter als de smaak van smerige, afschuwelijke, ongeneeslijke zweren op onschuldige tongen,— Mijn vriend, dan zou je niet met zoveel enthousiasme de oude leugen vertellen aan kinderen die vurig verlangen naar een wanhopige glorie: Dulce et decorum est Pro patria mori.' Het citaat is van de Romeinse dichter Horatius (56-8 voor Christus): 'Het is zoet en passend om te sterven voor het vaderland.'

¹¹ De 11de Landweer-divisie was een nieuwe eenheid, gevormd in februari 1915.